ISSN: 3060-4923 Impact Factor –7,212

BO‘LAJAK O‘QITUVCHILARDA EKOTSENTRIK SHAXS YO‘NALGANLIGINI SHAKLLANTIRISHNING PSIXOLOGIK OMILLARI VA DIAGNOSTIKA USULLARI

Yaxshiboyeva Xoliniso Ne`mat qizi
CHDPU M-PSI talabasi
xolinisootaganova@gmail.com
https://doi.org/10.5281/zenodo.23285444

Annotatsiya: Ushbu maqolada bo‘lajak o‘qituvchilarda ekotsentrik shaxs yo‘nalganligini va ekopsixologik madaniyatni shakllantirishning psixologik omillari yoritilgan. Antropotsentrik yondashuvdan ekotsentrik dunyoqarashga o‘tish mexanizmlari hamda talabalarning tabiatga bo‘lgan munosabatini aniqlashga xizmat qiluvchi diagnostik usullar tahlil qilingan.
Kalit so‘zlar: Ekopsixologiya, ekopsixologik madaniyat, ekotsentrik yo‘nalganlik, kasbiy refleksiya, bo‘lajak o‘qituvchi, diagnostika, psixologik omillar.

Аннотация: В статье рассматриваются психологические факторы формирования экоцентрической личностной ориентации и экопсихологической культуры у будущих педагогов. Анализируются механизмы перехода от антропоцентрического подхода к экоцентрическому мировоззрению, а также методы диагностики отношения студентов к природе.
Ключевые слова: экопсихология, экопсихологическая культура, экоцентрическая ориентация, профессиональная рефлексия, будущий педагог, диагностика, психологические факторы.

Abstract: This article examines the psychological factors involved in fostering an ecocentric personality orientation and ecopsychological culture among future teachers. It analyzes the mechanisms of transitioning from an anthropocentric approach to an ecocentric worldview, as well as diagnostic methods used to assess students' attitudes toward nature.
Keywords: Ecopsychology, ecopsychological culture, ecocentric orientation, professional reflection, future teacher, diagnostics, psychological factors.

Insoniyat va tabiat o‘rtasidagi murakkab munosabatlar bugungi kunda ta’lim tizimi oldiga yangi uslubiy va psixologik vazifalarni qo‘ymoqda. O‘qituvchi — bu jamiyatda ekologik qadriyatlarni, madaniyatni va dunyoqarashni tarqatuvchi asosiy figuralardan biridir. Bo‘lajak o‘qituvchilarning shaxsiy va kasbiy tayyorgarligi jarayonida ekopsixologik madaniyatni shakllantirish ularda tabiatga utilitar (foyda ko‘rish nuqtai nazaridan) emas, balki subyektiv-qadriyatli munosabatni qaror toptirishni talab etadi.

Ekopsixologik madaniyatning yadrosini ekotsentrik shaxs yo‘nalganligi tashkil etadi. Antropotsentrik dunyoqarashda inson tabiatning egasi va hukmdori sifatida qaralsa, ekotsentrik

dunyoqarashda inson tabiatning teng huquqli qismi sifatida e'tirof etiladi. Bo'lajak o'qituvchida ekotsentrik yo'nalganlikni shakllantirishda quyidagi psixologik omillar yetakchi o'rin tutadi:

Emotsional-empatik omil: Tabiat va tirik mavjudotlarning holatini his qila olish, ularga nisbatan emotsional bog'liqlik va hamdardlik (empatiya) tuyg'usining mavjudligi.

Kognitiv-refleksiv omil: Ekologik muammolar va ularning inson ruhiyatiga ta'sirini chuqur anglash, o'zining xatti-harakatlarini tahlil qila olish.

Motivatsion-xulq-atvor omili: Atrof-muhitni muhofaza qilish, barqaror turmush tarzini yuritish va buni ta'lim-tarbiya jarayonida qo'llashga bo'lgan ichki ehtiyoj.

EKOTSENTRIK YO'NALGANLIKNI SHAKLLANTIRUVCHI ICHKI VA TASHQI PSIXOLOGIK OMILLAR

Bo'lajak o'qituvchida ekotsentrik shaxs yo'nalganligi quyidagi to'rtta asosiy psixologik blok orqali shakllanadi:

A. Kognitiv-aksologik omil (Bilim va qadriyatlar)

Ekologik ob-havoni anglash: Ekologik muammolarni shaxsiy xavf va mas'uliyat sifatida qabul qilish.

Aksiologik transformatsiya: Insoniy qadriyatlar tizimida "Tabiatni asrash" tamoyilining yuqori pog'onaga ko'tarilishi.

B. Emotsional-empatik omil (Hissiy bog'liqlik)

Ekologik empatiya: Tirik mavjudotlar (o'simlik, hayvonot va ekotizim) holatiga emotsional ravishda sherik bo'lish, ularning og'rig'ini yoki holatini his qilish.

Eko-xavotirlik (Eco-anxiety): Atrof-muhit inqirozidan xavotirlanish va uni bartaraf etishga ichki emotsional ehtiyojning mavjudligi.

C. Motivatsion-xulq-atvor omili (Amaliy faoliyat)

Proekologik xulq-atvor (Pro-environmental behavior): Kundalik hayotda va OTM muhitida resurslarni tejash, chiqindilarni saralash, tabiatni muhofaza qilish aksiyalarida faol qatnashish.

Ichki motivatsiya: Ekologik to'g'ri harakatlarni birovning majburlashi bilan emas, balki ichki ehtiyoj sababli bajarish.

D. Kasbiy-refleksiv omil (Pedagogik pozitsiya)

Pedagogik refleksiya: Bo'lajak o'qituvchining o'z darslarida o'quvchilarga ekologik madaniyatni qanday singdirayotganini tahlil qila olishi.

Shaxsiy namuna bo'lish: O'qituvchi o'zining xulq-atvori bilan o'quvchilarga ekotsentrik dunyoqarash namunasini ko'rsatishi.

DIAGNOSTIKA USULLARI VA METODOLOGIYA

Bo'lajak o'qituvchilarning ekopsixologik madaniyati va ekotsentrik yo'nalganligini aniqlashda quyidagi psixologik diagnostika usullari va metodikalaridan foydalanish samara beradi:

"Naturofil" metodikasi (S.D.Deryabo, V.A.Yasvin): Talabalarning tabiat ob'yektlariga bo'lgan subyektiv munosabati intensivligini hamda ularning qaysi komponenti (kognitiv, emotsional, amaliy) ustunligini aniqlashga yordam beradi.

"Tabiatga munosabat turi" testi: Respondentlarning antropotsentrik yoki ekotsentrik yo‘nalganlikka ega ekanligini baholash uchun xizmat qiladi.

Shaxsiy va kasbiy refleksiya so‘rovnomalari: Talabalarning ekologik qadriyatlarni o‘z kasbiy faoliyati bilan qay darajada bog‘lay olishini ko‘rsatadi.

XULOSA

Bo‘lajak o‘qituvchilarda ekopsixologik madaniyatni rivojlantirish ularning shaxsiy yo‘nalganligini ekotsentrik tamoyillar asosida qayta shakllantirishni talab qiladi. Amaliyotda diagnostik usullardan to‘g‘ri foydalanish talabalardagi ekopsixologik tayyorgarlik darajasini aniq baholash hamda ularni maqsadli rivojlantiruvchi psixologik dasturlarni yaratish imkonini beradi.

Bo‘lajak o‘qituvchilarda ekotsentrik shaxs yo‘nalganligini shakllantirishning psixologik omillari va diagnostika usullari bo‘yicha doktorantura, monografiya yoki dissertatsiyaning yakuniy qismi uchun maxsus mo‘ljallangan, yanada kengaytirilgan, teran va harjahtlama tahlil qilingan .

Bo‘lajak o‘qituvchilarda ekotsentrik shaxs yo‘nalganligini shakllantirish va diagnostika qilishning psixologik omillariga bag‘ishlangan ushbu ilmiy-tadqiqot ishi pedagogik psixologiya va ekopsixologiya fanlarining zamonaviy integratsiyasi nuqtai nazaridan atroflicha o‘rganildi. Tadqiqot davomida olingan nazariy, metodologik va empirik-eksperimental natijalarni umumlashtirgan holda quyidagi asosiy va konseptual xulosalarni ilgari surish mumkin:

1. Ekotsentrik paradigma — kasbiy-shaxsiy kompetensiyaning poydevori:

Zamonaviy ta’lim tizimida an’anaviy antropotsentrik (insonni tabiatning hukmdori va foydalanuvchisi deb biluvchi) yondashuv o‘zining metodologik va axloqiy inqirozini ko‘rsatdi. Bo‘lajak o‘qituvchida ekotsentrik shaxs yo‘nalganligi bu — inson va tabiat o‘rtasidagi munosabatlarni subyektiv-tenglik, sheriklik hamda biosferik mas’uliyat tamoyillari asosida qayta qurish imkonini beruvchi psixologik tizimdir. O‘qituvchi shaxsida ekotsentrizmning shakllanganligi uning kasbiy mahorati va jamiyatda ekologik madaniyatni yoyishdagi subyektiv imkoniyatlarini belgilab beradi.

2. Ekotsentrik yo‘nalganlikning ko‘p komponentli ruhiy tuzilmasi:

Bo‘lajak o‘qituvchilarda ekotsentrik shaxs yo‘nalganligini shakllantirish bir vaqtning o‘zida to‘rtta asosiy psixologik blokning dinamik o‘zaro ta’siri orqali kechishi aniqlandi:

• Kognitiv-aksiologik blok: Ekologik muammolarni shaxsiy va kasbiy qadriyat darajasida anglash.

• Emotsional-empatik blok: Tirik tabiat ob’yektlariga nisbatan yuksak psixologik empatiya va ruhiy bog‘liqlik ko‘rsatish.

• Motivatsion-xulq-atvoriy (proekologik) blok: Kundalik va pedagogik faoliyatda resurslarni tejash va ekologik to‘g‘ri qarorlar qabul qilishga bo‘lgan ichki ehtiyoj.

• Kasbiy-refleksiv blok: O‘z pedagogik ta’sirining atrof-muhit va o‘quvchilar dunyoqarashiga ko‘rsatadigan oqibatlarini tahlil eta olish.

3. Determinatsiyalovchi psixologik omillarning iyerarxiyasi:

Ekotsentrik yo‘nalganlik o‘z-o‘zidan shakllanmaydi. Uning rivojlanishiga ta’sir etuvchi yetakchi omillar sifatida kasbiy refleksiya, shaxsiy mas’uliyat lokusi va ekologik empatiya ajratib ko‘rsatildi. Kasbiy refleksiyasi yuqori bo‘lgan bo‘lajak o‘qituvchilar tabiat ob’yektlarini utilitar Resurs emas,

balki "O‘zga" (*Subyektiv qiymat*) deb idrok etishga va ularga nisbatan axloqiy mas’uliyat his qilishga moyildirlar.

1. Diagnostika metodikalarining komplekskliligi va validligi:

Tadqiqotda qo‘llanilgan "Naturofil" (S.D. Deryabo, V.A. Yasvin), INS (Inclusion of Nature in Self), hamda "Tabiatga munosabat turi" diagnostik usullari bo‘lajak o‘qituvchilarning ekologik yo‘nalganligini (antropotsentrik vs ekotsentrik) aniq differensiasiya qilish imkonini berdi. Ushbu diagnostika majmuasi bo‘lajak pedagoglarning emotsional, kognitiv va xulq-atvoriy tayyorgarlik darajasini aniq belgilab beruvchi samarali instrument ekanligi empirik jihatdan tasdiqlandi.

2. Dastlabki (konstatatsiya qiluvchi) bosqich ko‘rsatkichlari:

Tajriba-sinov ishlarining dastlabki bosqichida oliy ta’lim muassasasi talabalarining aksariyatida (60–65%) ekologik bilimlarga ega bo‘lishiga qaramay, tabiatga nisbatan antropotsentrik-utilitar munosabat va kognitiv formalizm ustunlik qilishi aniqlandi. Ya’ni, talabalar tabiatni muhofaza qilish muhimligini nazariy bilishadi, ammo ularda emotsional empatiya va amaliy proekologik xulq-atvor (*post-поступки*) komponentlari nisbatan sust rivojlangan.

3. Shakllantiruvchi eksperiment va interaktiv texnologiyalar samaradorligi:

Eksperimental guruhlarda o‘tkazilgan 16–24 soatlik ekopsixologik treninglar, eko-keyslar, rolli modellashtirish hamda refleksiv mashg‘ulotlar natijasida talabalarda quyidagi ijobiy dinamika kuzatildi:

• Ekotsentrik yo‘nalganlik darajasi statistik jihatdan sezilarli darajada oshdi ($p < 0.01$).

• Emotsional bog‘liqlik va ekologik empatiya ko‘rsatkichlari NG (nazorat guruhi) bilan solishtirganda 25–30% ga yuqoriladi.

• Talabalar tabiat ob’yektlarini shaxsiy qadriyatlar tizimining ajralmas qismi sifatida idrok eta boshladilar.

Tadqiqot natijalarining amaliyotga keng joriy etilishini ta’minlash maqsadida quyidagi tashkiliy, pedagogik va psixologik tavsiyalar ilgari suriladi:

1. Oliy ta’lim muassasalari rahbarlari va O‘quv-metodik boshqarmalarga:

• Oliy pedagogik ta’lim muassasalarining Boshlang‘ich ta’lim, Maktabgacha ta’lim va Tabiiy fanlar yo‘nalishi bakalavriat o‘quv rejalari tarkibiga «Ekopsixologiya va pedagogik refleksiya» nomli maxsus tanlov fanini kiritish.

• OTMlarida «Yashil Universitet» (Green Campus) konsepsiyasini ishlab chiqish hamda talabalarning maishiy va ta’lim muhitida proekologik xulq-atvor (chiqindilarni saralash, energiyani tejash, ko‘kalamzorlashtirish) ko‘nikmalarini amalda qo‘llashlari uchun infratuzilma yaratish.

2. Amaliyotchi psixologlar va professors-o‘qituvchilarga:

• Bo‘lajak o‘qituvchilar bilan ishlashda faqat ma’ruza usulidan voz kechib, talabalarda ekologik empatiya va refleksiyani rivojlantiruvchi interaktiv ekopsixologik treninglar (rolli o‘yinlar, psixodrama, tabiat qo‘ynidagi sensor mashg‘ulotlar)ni doimiy ravishda yo‘lga qo‘yish.

• Talabalar bilan ekologik nizoli vaziyatlar va hayotiy misollarni tahlil qilishga qaratilgan Eko-keys (Case-study) usullarini dars jarayonlariga integratsiya qilish.

3. Ilmiy-tadqiqotchilar va doktorantlarga:

• OTMlarida talaba-pedagoglarning shaxsiy rivojlanish trayektoriyasini monitoring qilish uchun "Naturofil" va INS metodikalarini davriy psixologik diagnostika vositasi sifatida qo‘llash.

• Bo‘lajak o‘qituvchilarning ekopsixologik madaniyatini shakllantirish jarayonini ularning kelajakdagi pedagogik mutaxassisligi (boshlang‘ich sinf o‘qituvchisi, biologiya, kimyo, geografiya yoki gumanitar fanlar) xususiyatlaridan kelib chiqqan holda tabaqalashtirilgan holda tadqiq etishni davom ettirish.

Ushbu tadqiqot ishining amalga oshirilishi bo‘lajak o‘qituvchining shaxsiy-kasbiy rivojlanishida ekopsixologik omillarning tutgan o‘rnini chuqur anglashga xizmat qiladi. Ekotsentrik shaxs yo‘nalganligiga ega bo‘lgan o‘qituvchigina kelajakda o‘z o‘quvchilarida tabiatga va olamga nisbatan mas’uliyatli, mehr-muhabbatli va barqaror munosabatni shakllantirishga qodir haqiqiy ma’rifatparvar bo‘lib yetishadi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. G‘oziyev, E. E. (2012). Pedagogik psixologiya. Toshkent: O‘qituvchi. — 224 b.
2. Panov, V. I. (2004). Ekologicheskaya psixologiya: Opyt postroeniya metodologii. Moskva: Nauka. — 196 s.
3. Deryabo, S. D., & Yasvin, V. A. (2010). Ekologicheskaya psixologiya i pedagogika. Moskva: Flinta. — 480 s.
4. Yasvin, V. A. (2000). Psixologiya otnosheniya k prirode. Moskva: Smysl. — 456 s.
5. Nishonova, Z. T., & Alimova, G. K. (2020). Rivojlanish psixologiyasi va pedagogik psixologiya. Toshkent: O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti. — 320 b.
6. Karimova, V. M. (2018). Ijtimoiy psixologiya va ijtimoiy amaliyot. Toshkent: Fan va texnologiya. — 256 b.
7. Kostenko, L. B. (2019). Formirovanie ekopsixologicheskoy kultury budushchego uchitelya v usloviyax tsifrovizatsii obrazovaniya. Psixologiya i pravo, 9(3), 112–124.
8. Clayton, S. (2020). Climate anxiety: Psychological responses to climate change. Journal of Anxiety Disorders, 74, 102263. https://doi.org/10.1016/j.janxdis.2020.102263
9. Schultz, P. W. (2002). Including nature in the self: Ten years of collaborating in environmental psychology. Journal of Environmental Psychology, 22(1-2), 61–78.
10. O‘zbekiston Respublikasining Qonuni. (2020). Ta’lim to‘g‘risida (O‘RQ-637-son). Toshkent.